

Medinetu's-Selâm: Abbasi Döneminde Bağdat'ın Fizikî ve Ekonomik Yapısı

Hilal Ağalday*

Öz

Bağdat kuruluşundan itibaren bilim ve sanat alanında üstlendiği roller ile adından söz ettirmiştir. Halife Mansur'un bizzat yer seçiminde ve planında müdahil olduğu Bağdat şehri, Abbasilerin başkenti olarak kurulmuştur. Hem teknik hem de dini uzmanların görüşlerinden yararlanılarak, dört yıl gibi kısa bir zamanda inşa edilen Bağdat özgün bir şehir modeli olarak karşımıza çıkmıştır. Bağdat şehrinin kuruluşu aynı zamanda İslam mimarisinin kısa zamanda kazandığı dinamizmi de ortaya çıkarmıştır. İlk dönem kurulan İslam şehirlerinde mimari zarafetten ziyade arkaik unsurların hâkimiyeti söz konusu iken Bağdat'ın kuruluşundaki modern değişim hemen göze çarpmaktadır. Bağdat'ın kuruluşundan kısa bir süre sonra İslam medeniyetinin önemli ilim, tarih ve kültür merkezlerinden biri haline gelmesi bunun en önemli göstergesidir. Bu çalışma, Bağdat'ın bilim ve sanat alanında oynadığı rollerden ziyade, kuruluşu ve şehircilik alanındaki gelişimini ele almaktadır. Söz konusu ticari nitelikli şehrin fizikî yapısı, mekânları ve ekonomik yapısına ilişkin karakteristik bazı özellikler belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Abbasiler, halife mansur, ticaret, kerh, rusafe

* Dr. Öğrencisi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı,
E-mail: hilalagalday@gmail.com,
Orcid: <http://orcid.org/0000-0003-0364-3418>
Geliş Tarihi: 03.11.2021 ▪ Kabul Tarihi: 16.12.2021

Medinatu's-Selâm: Physical and Economic Structure of Baghdad in the Abbasid Era

Hilal Ağalday*

Abstract

Since its establishment, Baghdad has made a name for itself with the roles it has undertaken in the field of science and art. The city of Baghdad, in which the Caliph Mansur himself was involved in the selection and plan of the place, was established as the capital of the Abbasids. Baghdad, which was built in a short time like four years, benefiting from the views of both technical and religious experts, has emerged as a unique city model. The establishment of the city of Baghdad also revealed the dynamism that Islamic architecture gained in a short time. While the dominance of archaic elements rather than architectural elegance was in question in the Islamic cities established in the first period, the modern change in the foundation of Baghdad is immediately striking. The most important indicator of this is that Baghdad became one of the important centers of science, history and culture of Islamic civilization shortly after its establishment. This study deals with the establishment and development of Baghdad in the field of urban planning rather than the roles played in the field of science and art. It has been tried to determine some characteristic features of the physical structure, spaces and economic structure of the commercial city in question.

Keywords: Abbasids, caliph mansur, trade, kerh, rusafe

* PhD Student, Mardin Artuklu University, Graduate School of Education, Department of History,
E-mail: hilalagalday@gmail.com,

Orcid: <http://orcid.org/0000-0003-0364-3418>

Received Date: 03.11.2021 ▪ Accepted Date: 16.12.2021

Giriş

İslam ülkelerinde iktidarı ele geçiren hanedanların yaygın olarak kendilerine yeni bir başkent seçtikleri görülmektedir. Hz. Peygamber, Medine'ye hicret ettikten sonra merkez olarak burayı seçmiş ve bu durum Hz. Ali dönemine kadar sürmüştür. Hz. Ali meşhur Cemel olayından sonra hilafet merkezini Kûfe 'ye taşımıştır. Halifelik Muaviye'ye geçince Dımeşk'i kendine başkent olarak seçtiği bilinmektedir. Hem Hz. Ali'nin hem de Muaviye'nin hilafetin merkezini başka yerlere taşımalarının dinî, sosyolojik ve stratejik nedenleri bulunmaktadır. Abbasiler devleti kurulduğu vakit Emevilerin mevali politikaları ve aşağıda sunacağımız sebepler dolayısıyla Dımeşk'in hilafet merkezi olarak devamı uygun görülmemiş ve devletlerini sembolize edecek yeni bir başkent arayışına girmişlerdir. Hilafet merkezinin Irak bölgesine nakli politiktir (Karaköse, 2006: s.87). Dımeşk'in yerine Bağdat'ın seçilme sebeplerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Emevilere bağlı olanların çoğunun Dımeşk'te ikamet etmeleri,
2. Bölgenin, Abbasilerin kuvvet kaynağı olan İran'a uzak bulunması,
3. Bizans İmparatorluğu sınırlarına yakın olduğundan Bizans ordularının saldırılarından da emin olmamaları (Hasan,1985: s.190-191).
4. Hükümeti ona eşlik eden politik ve askeri organlarıyla yerleştirmek.
5. İsyân teşebbüslerine doğrudan doğruya hâkim olmak,
6. Emeviler hâkimiyeti altında zulüm gören Iraklı ve İranlıları memnun etmek için bir vasıta olarak görülmesi (Mantran,1981: s.121).

Hilafet merkezinin Akdeniz ülkesi olan Suriye'den Irak'a taşınmasının önemli sonuçları olmuştur. O güne kadar görülen Bizans etkisi yerini İran kültürüne bırakmaya başlamıştır. Aynı zamanda Irak sulanabilen zengin bir vadi ve ticaret yollarının kavşak noktasında bulunmaktadır (Yıldız, 1988: s.49-56). Bağdat merkez olarak seçilmeden önce Abbasilerin ilk halifesi olan Ebü'l-Abbas es-Seffah. Fırat nehrinin doğu yakasında bulunan Haşimiyye kasabasını hilafet merkezi yaparak bir süre devleti buradan idare etmiştir. Kısa bir süre sonra merkezi Enbar'a nakletmiştir. Bu durum ikinci halife Ebu Cafer el-Mansur'un hilafetine kadar devam etmiştir (Yıldız, 1988: s.49-56). Mansur yönetime gelince yeni bir merkez arayışına girmiş ve ciddi bir inceleme sonucu iktisadi olanaklarını, askeri konumunu ve iklim özelliklerini elverişli bulduğu Bağdat mevkiini seçmiştir. Horasan ticaret yolu bu bölgeden geçmektedir. Ayrıca kervan yollarının kesişme noktası olduğu için her ay panayırılar bu bölgede kurulmaktadır (Bağdâdî, 1931: s.25). Ebu Cafer el-Mansur'un bu bölgeyi diğer bir tercih sebebi de fiyatların yüksek olmaması ve halkın geçimini rahatça sağlama düşüncesindedir (Bıçakçı ve Yıldırım, 2018: s.556). Halife Mansur'un Bağdat şehri ile ilgili değerlendirmesi manidardır:

“Dicle ile Fırat arasında kalan bu ada dünyanın limanı olma özelliğini taşımaktadır. Zira Vâsıt, Basra, Übüille, Fars, Umman, Yemâme, Bahreyn ve diğer yerlerden gelip Dicle boyunca giden gemiler burada demirleyeceklerdir. Yine Musul, Diyâr Rebîa, Azerbaycan ve Ermeniyeye'den gelip Dicle boyunca aşağı bölgelere giden gemilerle Diyârü Mudar, Rakka, Şam bölgeleri, Mısır ve Mağrib'ten gelerek Fırat'tan aşağıya doğru giden gemiler çeşitli ticaret malları getirecek ve yüklerini burada boşaltacaklardır. Aynı şekilde burası Cebel, İsfahan ve Horasan bölgelerinden gelenlerin bir durak yeri olacaktır. Ve gerçekten dünyanın en güzel şehri olacaktır” (Yüksel, 2010: s.7-10).

Bu çalışma Bağdat'ın ilmi ve siyasi olarak sahip olduğu rollerden ziyade, kuruluşu itibarıyla şehircilik anlayışı ve özellikleri bakımından incelenecektir. Bağdat'ın yapısal özelliklerinin yanı sıra, kuruluşuna etki eden faktörlere de işaret edilerek, söz konusu şehrin fizikî yapısı, mekânları ve ekonomik yapısına ilişkin karakteristikleri belirlenecektir. Araştırmanın yönteminde yerine göre açıklama, tasvir ve tartışma modelleri kullanılacaktır. Bu yöntemler açıklanan konu çerçevesinde ihtiyaca göre belirlenecektir.

Şehrin Tarihçesi ve Kuruluşu

İslam fetihlerinin ilk dönemlerinde Irak'ta Kûfe ve Basra şehirleri kurulmuştur. Askeri amaçla kurulmuş olan bu iki şehir Hz. Ömer döneminde Fırat ve Dicle nehirleri kenarında inşa edilmişlerdir. Söz konusu şehirler, Müslümanların İskenderiye ve Suriye kentlerinde Yunan uygarlığıyla tanışmaları sonucu elde ettikleri birikimi, İslam mimarisiyle harmanlaması sonucu ortaya çıkmıştır (Barthold, 2012: s.49). Basra ve Kûfe kentlerinin kuruluşunda daha çok askerî mülahazalar gözetilmiş olsa da Bağdat'ın kuruluşunda ticari konumu ciddi bir rol oynamıştır. Ancak aynı idari ve askerî mülahazalar Bağdat şehri için de geçerlidir (Bıçakçı ve Yıldırım, 2018, s. 556). Bağdat, İslam şehri haline getirilmeden önce Sasanilerin idaresinde küçük bir yerleşim yeridir (Belâzurî, 1982: s.422). Bağdat, İran kısıraları tarafından Dicle nehrinin batı yakasında, Serat çayının Dicle'ye kavuştuğu yerin yukarısında bulunmaktadır (Baysun, 1977: s.196; Hasan, 1985: s. 194; Yüksel, 2010: s. 7-20).

Abbassiler devletinin başkenti olarak düşünülen şehir mükemmel bir plana sahip olarak İran şehirleri tarzında dairevi bir şekilde tasarlanmıştır. Halife Mansur, yer seçimi için bölgeyi iyi tanıyan bir heyet görevlendirmiştir. İncelemelerde bulunan heyet, önceleri kendisine Musul'un güney tarafında yer alan ve verimli arazilere sahip olan Barimma civarını tavsiye etmiştir. Barimma'ya giden halife, geceyi orada geçirerek, havasını incelemiş, sabah olunca bölgeyi tekrar gözden geçirmiştir. Heyete görüşlerini soran Halife, olumlu bir cevap almış ancak tatmin olmamıştır. Arazinin güzel olduğunu ancak halkın ihtiyacını karşılamaktan uzak bir yer olması sebebiyle burayı düşünmediğini söyleyerek vazgeçmiştir. Halife ikamet edecek halkın

geçim sıkıntısı yaşamayacağı, yiyecek ve içecek maddelerinin hem kara hem de nehir yolu ile rahatça taşınabileceği başka bir yer düşündüğünü söyleyerek Bağdat ismini taşıyan fuar kasabasının bulunduğu araziye gitmiştir. Böylece Ebu Ca'fer el-Mansur, Dicle ve Fırat nehirlerinin birbirine en çok yaklaştığı bir noktada şehrin kurulmasına karar vermiştir (Hasan, 1985, s.192-193; Yiğit, 2011, s.43).

Halife Mansur başkent olarak kuracağı şehrin yer seçimini kesinleştirdikten sonra Suriye, Musul, Basra, Kûfe, Vâsıt ve Deylem'den mühendis, ustabaşı, işçi, demirci ve marangozlar getirmiştir. İnşaatta çalışan işçi sayısının 100.000 civarı olduğu tahmin edilmektedir (Bıçakçı ve Yıldırım, 2018: s.556; Hasan, 1985: s. 197). Halife Mansur şehri inşa ederken sadece mühendis ve ustaların değil, İslam âlimlerinin de fikirlerine başvurmuştur (Hemedânî, s.27). Fikirlerine başvuru alan kişilerden biri de İmamı Azam Ebu Hanife'dir (Esir, 2019: s.452). Şehrin inşasına H.145/M.762 yılında başlanmış (Baysun, 1977: s.197; Belâzurî, 1982: s. 422; Can, 1991: s. 51) ve M.766 yılında tamamlanmıştır (Belâzurî, 1982: s.422; Bıçakçı ve Yıldırım, 2018, s.556; Murteza, 2014, s. lvi; Yiğit, 2011, s. 39). Bizzat Mansur tarafından planı çizilen Bağdat şehri Dicle nehrinin her iki yakasında 33' 26' 18' kuzey enlemi ile 44° 23' 9" doğu boylamı üzerinde yer almaktadır (Dûri, 1991: s.425-442).

Halife Mansur, Bağdat'ı ticaret merkezi olarak düşündüğünden şehrin kuruluşunda da ticari öncelikler ön plana çıkarılmıştır. Şehir iki ana yol ile dört eşit kısma bölünmüş, bu sayede şehir hem daha rahat kontrol edilebilecek hem de Bağdat'a gelen ticaret yollarıyla düzenli bir şekilde haberleşme sağlanacaktır. Her kısma büyük kapılar yapılmıştır. Bir kapı Şam'dan, diğer kapılar Kûfe'den ve Vasıf'tan getirilmiştir (Esir, 2019: s.463). Bu kapılar Horasan, Basra, Şam ve Kûfe kapısı olarak isimlendirilmiştir (Şekil:1) Kapıların dışında çarşılar için büyük alanlar bırakılmıştır. Kapıların her birinin üstünde kubbeli gözetleme kuleleri yapılmıştır (Can, 1991: s.53). Bağdat şehri 2 km. çapında daire şeklinde kurulmuş, şehir içi içe geçmiş iki surla çevrilmiştir. Surların dışına da ise hendek kazılmıştır. Halife ve yakınlarının güvenliğinin sağlanması için cami ve dârü'l-imârenin bulunduğu şehrin merkezi bölümü de ayrı bir surla çevrilmiştir. Şehir yerleşim planı ve tahkimli yapısıyla bir kale gibi durmaktadır (Can, 1991: s.51).

Bağdat Müslümanlar tarafından planlı ve düzenli olarak inşa edilen bir İslam şehridir (Söylemez, 2011: s.8). Bağdat kuruluşundan sonra İslam medeniyetinin önemli ilim, tarih ve kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir (İbn Tayfur, 2009: s.7). Şehirde İmam-ı Azam ve talebeleri gibi büyük ilim adamları ve takva sahibi Allah dostları yetişmiştir. Bağdat dünyada ilklerin yaşandığı bir şehirdir. Dünya tıp tarihinde ilk göz ameliyatı ve ilk sezaryen Bağdat'ta yapılmıştır. Cebir ve logaritma ilk defa Bağdat'ta kullanılmış ve İslam dünyasına hediye edilmiştir. Dünyanın ilk

büyük kâğıt fabrikası, ilk büyük rasathane, ilk büyük hastane ve kütüphane Bağdat'ta kurulmuştur. Dünyanın en büyük üniversitelerinden biri olan Nizamiye Medreseleri Bağdat'ta açılmıştır. Dünya haritasının ilk büyük şekli Halife Me'mun döneminde Bağdat'ta çizilmiş ve bunun için onlarca ilim adamı çalışmıştır. Dünyanın ilk büyük araştırma merkezi beyt'ül-hikme Bağdat'ta kurulmuştur. Her ne kadar genel görüş Halife Me'mun tarafından M. 830'da kurulduğu zikrediliyorsa da bunun düşünce ve teşebbüs olarak Halife Mansur dönemine kadar gittiği anlaşılmaktadır. Beyt'ül-hikme'nin başında, Galen ve Aristo'nun tıp ve felsefe alanında faydalı kitaplarının pek çoğunu tercüme ettiğine inanılan saygıdeğer ilim adamı Huneyn b. İshak bulunmaktadır. Ayrıca Helen, İran, Hint ve diğer kültürlerin eserleri Beyt'ül-hikme'de bulunan diğer âlimler aracılığıyla İslam dünyasına kazandırılmıştır. İlk dönemlerde tercüme faaliyetlerinin yapıldığı bir büro ve bir kütüphane olarak kurulan beyt'ül-hikme'de zamanla gelişerek, müspet ilimlerin araştırıldığı bir merkez ve bir eğitim kurumu haline gelmiştir (Kaya, 1992: s.88-90). Bu ve benzeri örneklerin sayısız olduğu Bağdat şehri dünya medeniyetinde önemli bir yere sahiptir (Ağırakça, 2019: s.154-155). Bağdat, Abbasîlerin yıkılışına kadar başkent olarak kalmıştır. Osmanlılar döneminde vilayet merkezi, 1921 yılında ise Irak'ın başkenti olmuştur (Dûri, 1991: s.426).

Bağdat Kelimesinin Kökeni

Bağdat ismi ile ilgili değişik rivayetler ve görüşler bulunmaktadır. Kelimenin İslam öncesi döneme ait olduğu ve yöredeki eski yerleşim alanı olduğu yaygın bir görüştür. Bağdat ismini araştıran bazı yazarlar kelimenin Farsça olduğunu varsayarak Farsça kaynaklardaki anlamını bulmaya çalışmışlardır. Kabul edilen yaygın kanaate göre Bağdat kelimesi “Tanrı'nın ihsanı veya armağanı” anlamına gelmektedir (Dûri, 1991: s.426). Kelimenin kökeni ile ilgili diğer görüşleri şöyle sıralayabiliriz:

1. Bağdat ismi iki kelimedenden meydana gelmektedir.” Bağ” Farsça olup, “bahçe” anlamındadır. “Dâd” eki ise bahçenin sahibi olan kişinin adıdır (Hasan, 1985: s.195).
2. ” Bağ” kelimesini put adı olduğu rivayet edilmiştir. “Dâd” eki ise “verdi, ihsan etti” anlamında bir fiildir. Yaygın olan görüş bu rivayettir (Dûri, 1991: s.426).
3. Şehrin batı yakasındaki caminin yönünün kableden hafif dönük olması sebebiyle “Zevra” ismi ile de anılmıştır. Ayrıca Dairevi bir şekle sahip olduğu için “Medinetü'l-müdevvere (Şekil:2), Medînetü Ebu Cafer, Medînetü'l-Mansûr, (Mantran, 1981: s.122) Medînetü'l-hulefâ, Buğdan, Mağdat, Mağdaz ve Mağdın isimleriyle de anılmıştır” (Hasan, 1985: s.196-197).

4. Aramice 'den geldiği ve “koyun ağılı” anlamına geldiği rivayeti de mevcuttur (Dûri, 1991: s.426).

Halife Mansur kurduğu bu şehre ilk zamanlarda Bağdat yerine Kur'an-ı Kerim'de Enam suresi 127.¹ ve Yunus suresi 25. ayetlerinde geçen “cennet” manasında kullanılan “dârü's-selâm” kelimesinden ilham alarak “Medinetü's-Selam” adını vermiştir (Ağırakça, 2019: s.153; Yüksel, 2010: s.29). Halifenin yer tercihi Emeviler döneminde zulüm gören Irak ve İranlıları memnun etmeye yöneliktir. Halife, “Medinetü's-Selam” ismini tercih ederek Bağdat'ı barış yurdu haline getirmek istemektedir (Mantran, 1981: s.121). “Medinetü's-Selam” adı ilk dönemlerden itibaren sikkeler, resmî belgeler ve ağırlık ölçü birimlerinde kullanılmaya başlanmıştır (Dûri, 1991: s.426).

Şehirde Yapılar

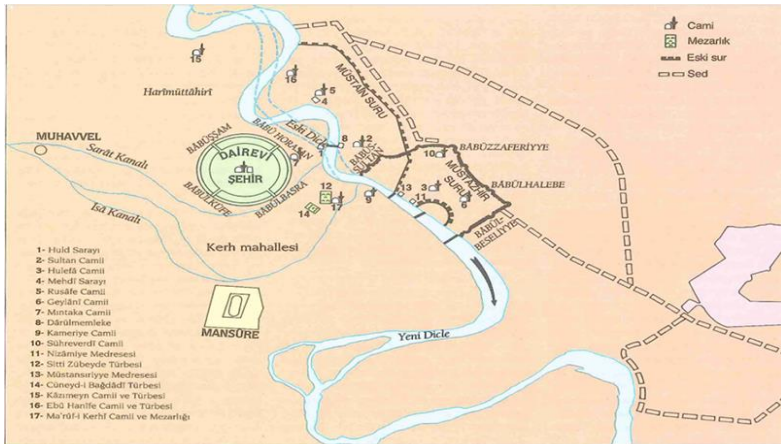
Halife, şehrin inşası bitince merkeze bir saray, yanına büyük bit cami yaptırmıştır. Caminin planını Haccac b. Ertat çizmiştir (Esir, 2019: s.464). Şehrin merkezinde halife, evladı, hizmetçileri ve diğer devlet erkânı oturmaktadır (Can, 1991: s.53). Ancak Halife Mansur bir süre sonra Dicle kıyısında “Huld” adında yeni bir saray inşa ettirmiş ve oraya taşınmıştır (Baysun, 1977: s.197; Can, 1991: s.54). Küfe ve Basra şehirlerinde olduğu gibi Bağdat şehrinde de Arap kabile yapısı ve gelenekleri büyük oranda devam ettirilmiştir. Kabileler kurulan mahallelerde sosyal ve kültürel anlamda varlıklarını sürdürmüşlerdir (Kılıç, 2004: s.86). Her bölge etnik ya da meslek erbabının sorumluluğundadır. Subaylar ve halktan yüksek tabakada olanlar ana sur duvarı ile merkezi sur arasında kalan bölgede iskân edilmiştir. Askerler başlangıçtan beri surların dışında şehrin kuzey ve batı kısmında tüccarlar ve diğer zanaat erbabı ise Kerh'te Sarat'ın güneyinde ikamet etmektedirler (Dûri, 1991: s.427).

Diğer İslam şehirlerinde olduğu gibi Mescid ve darü'l-imara ikilisi şehrin tam merkezinde bulunmaktadır. Mescide göre daha büyük olan dârü'l-imâre camiye bitişik olup kible tarafında bulunmaktadır. Şehrin gelişmesiyle sur dışına kurulan mahallelerde yeni camiler inşa edilmiştir. Babü'z-zehab veya kubbetü'l-hadra isimleriyle bilinen darü'l-imâre'nın yapısı Merv şehrindeki dârü'l-imâreye benzemektedir (Baysun, 1977: s.1979). Mescid ve dârü'l-imârenin yanında geniş bir meydan bulunmaktadır. Merkez olarak tasarlanan bu bölgede ayrıca beytülmal ve silah ambarı bulunmaktadır (Yâkubî, 1937: s.15).

¹ “Rableri katında onlara esenlik yurdu (cennet) vardır. Ve yapmakta oldukları (güzel) işler sebebiyle Allah onların dostudur.” (Enam.127); “Allah esenlik yurduna çağırıyor ve dilediğini doğru yola iletiyor.” (Yunus.25).

Bağdat şehir planının en önemli kısmını pazarlar oluşturmaktadır. Kuruluş aşamasında en dıştaki büyük surdan iç sura doğru uzanan dört yol boyunca yüksek kemerli dükkânlardan oluşan dört pazar ayrıca surların dışında da dört pazar yeri vardır (Dûri, 1991: s.427). Bu şekilde şehir içinde dört, dış tarafta da dört adet olmak üzere sekiz çarşı bulunmaktadır (Yüksel, 2010: s.9). Bu çarşılar M.774 tarihine kadar kuruldukları yerde hizmet vermişlerdir. M. 774 yılında Kerh bölgesinde yer tahsisi yapılarak pazarlar buraya nakledildi. Aramice “müstahkem şehir” manasına gelen Kerh ise adını İran geleneğinde II. Şâpûr'a (309-379) atfedilen eski bir köyden almaktadır (Dûri, 1991: s.427).

Pazarların nakli ile ilgili en önemli rivayet, Bizans elçisi ile Halife arasında geçen bir konuşmadır. Bizans elçisi şehri gezerken, Halifenin “şehri nasıl buldun?” sorusuna elçinin, çarşıların şehir içinde bulunmasının emniyet açısından doğuracağı problemleri dile getirmesi üzerine Halifenin pazarları şehrin dışına çıkardığı bilinmektedir (Esir, 2019: s.464). Aslında Halife Mansur ilk başta Bağdat'ta bu denli büyük ve merkezî bir çarşının kurulmasını kararlaştırmamıştır. Ancak nüfusun hızlı artış göstermesi, satın alma gücünün ve hayat standardının artması beraberinde çok sayıda göçmenin şehre gelmesine yol açmıştır. Bu durum ise huzur ortamını bozmuştur. Çarşıların dar olması sebebiyle yakılan ateşlerin dumanı şehri etkiliyor, Bağdat'ı çevreleyen sur duvarlarının kararmasına neden olmuştur. Ayrıca şehir dışından birçok tüccar gelmekte ve işlerinin uzamasından kaynaklı geceyi Bağdat'ta geçirmektedirler. Bu ise bazı art niyetli kişilerin şehrin güvenliğini tehlikeye atmalarına neden olmaktadır. Bütün bu sebeplerle Bağdat içindeki çarşılar Kerh semtine taşınmıştır.

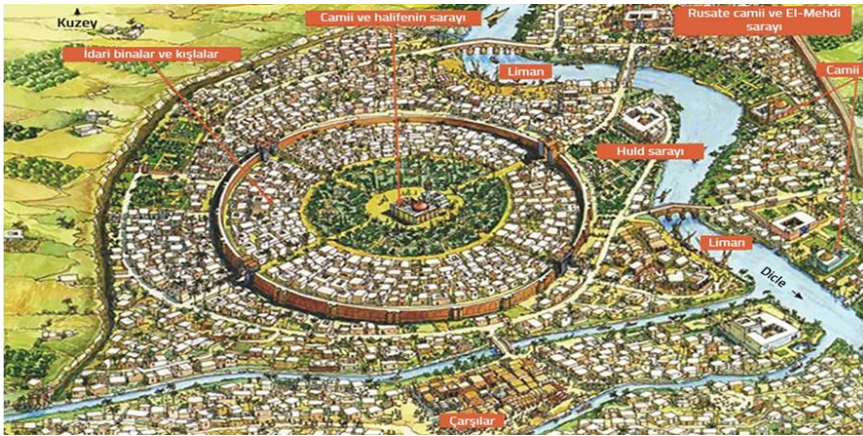

Şekil 1. Bağdat şehir planı (Dûri, 1991: s.428)

Mansur, Kerh semtinin planını bir kumaş parçasına çizerek bu planda çarşıların yerlerini tespit etmiştir. Yeni kurulan yerin caddelerini genişleterek her birini yaklaşık 25 metreye çıkarmıştır. Örneğin; kasaplar çarşısını en son bölüme yerleştirmiştir. Çarşılarda çalışanların namazlarını şehre girmeden kılabilmeleri için cami yaptırmıştır. Her sanat kolu için özel bir çarşı ayırmıştır. Bu şekilde ne ticaretler ve ne tacirler birbiriyle karışmıştır (Hasan, 1985: s.206; Yüksel, 2010: s.10). Çarşılar Bağdat'ın güney tarafında Sarat çayı ile Nehri İsa arasına kurulmuştur. Bu çarşılar diğer İslam şehirlerinde olduğu gibi ticaret dalına göre dizilmiştir. Elbise ve kumaş satıcıları (Sûku'l-Bezzâzîn), Kitapçılar (Sûku'l-Verrâkîn,) Et satıcıları (Sûku'l-Cez-zârîn) kendilerine tahsis edilen alanlarda yerlerini almışlardır. Halife tüm çarşıları Kerh'e nakletmemiştir. Günlük ihtiyaçların karşılandığı sebze ve meyve satıcılarını eski yerlerinde bırakmıştır (Yüksel, 2010: s.10).

Kerh zamanla gelişerek Bağdat'ın ticaret üssü haline gelmiştir. Bağdat'ın da gelişmesiyle Kerh şehir/şehrin içinde kalmıştır. Neticede şehir İbrahim b. Muhammed'in şiirlerine konu olmuştur:

*Kerh'in dört yanını sabah bulutlarının sakın yağmuru,
Ve uzun süreli, bolca yağın akşam yağmuru suluyor,
Oradaki evler, son derece güzel ve muhteşem,
Onlar bütün evlerden üstündür.* (Hasan, 1985: s.207)

Şekil 2. Bağdat şehir planı (Çeşitçioğlu, 2020)

Mansur, güvenlik amacıyla Bağdat'ın doğu kısmında Rusafe'yi inşa etmiştir. Başlangıçta askeri amaçla kurulan Rusafe zamanla gelişerek Bağdat'a yaklaşmıştır. Mansur Rusafe'nin etrafına surlar, ortasına geniş bir meydan ve cami yaptırmıştır. Hatta Kerh'te karşılaşılan sorunlardan ders alarak Rusafe çarşıları daha düzenli kurulmuştur. Bağdat halkı da Rusafe'nin gelişmesine önem verip yüksek binalar, camiler, hamamlar ve görkemli yapılar inşa etmişlerdir (Hasan, 1985, s.). Rusafe'nin

gelişmesine paralel olarak Dicle nehri kıyısında saraylar, gezinti yerleri, parklar ve bahçeler yapılmıştır. Şehirde ayrıca hamamlar, otuza yakın medrese ve hastane vardır (Can, 1991: s.55).

Halife Mansur Bağdat'ın şehir planına uygun yol şebekesi kurdurtmuştur. Dört ana kapıdan gelen yollar düzgün bir şekilde şehrin merkezine çıkmaktadır. Bu yollar yer yer kapalı geçitlere sahiptir (Can, 1991: s.54). Diğer bölgelerle şehrin irtibatını sağlayan beş ana yol bulunmaktadır. Güneyden çıkan yol iki kısma ayrılarak Vâsıf ve Basra'ya, güney batı yolu ise Kûfe üzerinden Cezîretü'l-Arab ve Yemen'e gitmektedir. Doğu yolu Bağdat'ı Hulvan üzerinden İran ve Orta Asya'ya bağlamaktadır. Kuzey yolu, Musul ve Cezire'ye kadar uzanmaktadır. Batıda çıkan yol ise Rakka üzerinden Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'ya kadar gitmektedir (Yüksel, 2010: s.10). Halife yolların güvenliğine azamî itina göstermiştir.

Bağdat'ın su ihtiyacı Dicle nehrinin kollarından olan Düceyl'den diğeri ise Fırat nehrinin bir kolu olan Kerhaya'dan açılan iki kanal vasıtasıyla sağlanmaktadır. Halife, şehrin su sıkıntısı çekmemesi için şehir şebekesini muntazam bir şekilde ayarlamıştır. Böylece yaz-kış meydanlarda ve evlerde daimî olarak su akmaktadır. Ayrıca şehrin temizliğine ayrı bir önem vermiştir. Meydanlar ve çarşılar günlük temizlenmekte, çıkan çöpler şehrin dışında toplanmaktadır (Yiğit, 2011: s.50). Şairler, Bağdat'ın güzellikleri ile ilgili şiirler yazmış ve ona yeryüzünün cenneti adını vermişlerdir (Düri, 1991: s.427).

Bağdat'ta evler genellikle iki katlı ve bahçeli tasarlanmıştır. Yakıcı yaz sıcaklığında evleri soğutmak için kapı ve pencerelerin önüne üzerine su serptikleri keçeden yapılmış perdeler vardır. Keçe perdelerin üzerine delikler açılmış borulardan, bir fiske gibi çalışan ve sürekli olarak su püskürten bir mekanizma kurmuşlardır. Bu sistemi biraz daha ileri taşıyarak ipekten yapılmış ip ve saçaklardan imal edilmiş otomatik fanlar, parfümlü suyun içinde çalıştırılarak evlerin içinin güzel kokması sağlanmıştır. Bazı evlerde dış duvarlar araları boşluk bırakılarak iki sıra tuğla ile örülmüştür. Yazın sıcak günlerinde dağlardan getirilen karlar iki duvar arasına doldurularak odalar soğutulmaktadır (Samadi, 2008: s.245).

Ekonomik Yapı

Bağdat kuruluşundan kısa bir süre sonra inşaat ve ticari faaliyetlerin de artmasıyla hızlı bir gelişim göstermiştir. Bağdat'ın nüfusuna paralel zenginlik de artmıştır. Abbasiler döneminde Bağdat'ın büyük bir gelişme göstererek kültür merkezine dönüşmesi beraberinde zanaat, ticaret, endüstri ve sanatı da geliştirmiştir. İnsan toplumu açısından yüksek bir hayat standardına yol açan her şeye ulaşılmıştır. Bağdat'ta meydana gelen değişim Musul, Buhara, Hîve, Şiraz, Isfahan, Gazne gibi birçok kültür merkezine de büyük katkılar sağlamıştır. O dönemde Bağdat dünyanın

merkezi olarak görülmektedir. Sadece dünyanın diğer önemli şehri Konstantinapol onunla karşılaştırılabilirdi. Hatta Bağdat gelişirken, Konstantinapol kültürel anlamda bir çöküş yaşamaktadır (Samadi, 2008: s.243-244).

Bağdat kuruluşundan itibaren ticari hususlar gözetilmiş, yollar ve çarşılar ona göre düzenlenmiştir. Meyve-sebze pazarı, kitapçılar çarşısı, pamuk pazarı, yün pazarı, sarraflar ve aktar dükkânları Kerh'te yer almıştır. Yabancı tüccarlara Babü'ş-Şam çarşısında yer verilmiştir. Ayrıca çiçek satıcıları, gıda satış yerleri, kuyumcular ve hayvan ticaretinin yapıldığı yerler de doğu tarafında bulunan çarşılarında yerlerini almakta, Sarraflar Kerh'te kendilerine ait dükkânlarda genellikle halka hizmet vermektedirler. Cehbezler diye adlandırılan grup ise daha çok hükümet ve hükümet memurlarına hizmet götürmektedirler (Dûri, 1991: s.429).

Bağdat'ta üretimden ziyade ithalata dayanan bir sistem söz konusudur. Daha çok diğer bölgelerden gelen mallar teşhir edilmekte ve satılmaktadır. Irak bölgesinin diğer şehirlerinden karayolu ve nehir yoluyla gelen mallar Bağdat çarşılarında satılmaktadır. Vâsıt'tan çok miktarda halı ve kilim türü ticaret eşyası, Kûfe'den daha çok gıda maddeleri, Basra bölgesinden ise hurma gelmektedir. Ayrıca Basra şehri denize kıyısı olduğundan Hind ve Sind bölgesine giden gemiler, bu bölgelerden getirdikleri değerli malları Bağdat çarşılarında satılmaktadır. Musul'dan badem, nar, şeker kamışı ve sumak gibi gıda ve yiyecek maddeleri, dokumacılık alanında meşhur olan Mısır'dan dokuma ürünleri ve kâğıt, Şam bölgesinin şehirlerinden yeşil sebze, zeytin ve zeytinyağı, kuru üzüm ve incir Bağdat çarşılarında yerini almıştır. İran bölgesi şehirlerinden gül suyu, keten ve yün dokuma elbiseler; ayakkabı, nar ve ayva gibi meyveler gelmektedir. Bizanslıların hâkim olduğu bölgelerden ipek kumaşlar ve elbiseler, Kuzey Afrika'dan ise altın, hurma, işlenmiş deri ve keçe gibi ticaret malları Bağdat çarşılarında satılmaktadır (Yüksel, 2010: s.12-13). Çin'den mürekkep, kâğıt, altın ve gümüş eşyalar, ipekli elbiseler ve güzel kokular gelmekte ve Bağdat halkı bu mallara çok rağbet etmektedir. Ayrıca Hindistan'dan kaplan derisi, kırmızı yakut ve kıymetli taşlar, güzel koku ve baharat, beyaz sandal ağacı, madenler ve boya gelmekte, Bağdat çarşılarında yüksek fiyatlara satılmaktadır (Yüksel, 2010: s.13).

Bağdat'ta ithalatın yanında üretime dayalı küçük ölçekli işletmeler de yer alıyordu. Buralarda üretilen cam, testi, pamuklu mamuller, başörtüsü, örtü, mendil gibi ipekli dokumalar, elbiseler, çeşitli yağlar, ilaçlar ve macunlar kabileler yoluyla başka bölgelerde satılmaktadır (Dûri, 1991: s.429).

Halife Mansur tarafından oluşturulan ve diğer bölgelerle irtibatı sağlayan yollar sayesinde Bağdat'ın ticaret hayatı kısa sürede canlılık göstermiştir. Bu yollar sayesinde Bağdat'ın denize olan uzaklığından kaynaklı dezavantajı ortadan kaldırılmıştır. Yolların güvenliğine azami özen gösterilmiş istikrarın olmadığı dönemlerde kanal ve nehir yolları kullanılmıştır. Bölgede bulunan Dicle ve Fırat'ın yanı sıra Nehru

İsa olarak bilinen İsa Kanalı aracılığıyla özellikle Mısır ve Suriye'den getirilen ticaret eşyaları Kerh'e ulaştırılmıştır (Yüksel, 2010: s.12). Kısaca özetlemek gerekirse İslam şehrinin temel unsurlarının yer aldığı yeni bir yorum olarak ortaya çıkan Bağdat şehri siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan medeniyet merkezi haline gelmiştir. Bunun gerçekleşmesinde temel etken halifenin istek ve gayretleri önemli rol oynamıştır.

Sonuç

Emevilerin Mevali (Arap olmayan)'lere karşı olan politikaları hanedanlığın sonunu getirmiştir. Bu dönemde ön plana çıkan Abbasiler, dışlanmışlık duygusu içinde olan kesimlerle iş birliği yaparak İslam dünyasının liderliğini üstleniyorlardı. Abbasilerin iktidarı ele geçirdikten sonra ilk yaptıkları işlerden biri hilafetin merkezini Suriye'den taşımak olmuştur. Emeviler, Bizans etkisinde bulunan Şam bölgesini hilafet merkezi olarak seçmişlerdir. Abbasiler ise yüzlerini kendilerini iktidara taşıyan unsurların yoğunlukta yaşadığı Irak bölgesine çevirmişlerdir. Yeni yer arayışı, Emevi iktidarından memnun olmayan kesimlerin kazanılması ve yeni kurulan devletin ticari kaygıları düşünülerek bilinçli yapılan bir seçimdir. Abbasilerde şehirciliği oluşturan etkenlerin başında, halifelerin yeni şehirler kurma konusundaki istek ve gayretleri gelmektedir.

Halife Mansur'un uzun süren incelemeler sonucu Bağdat bölgesini seçtiği görülmektedir. Yer seçiminden sonra her alandan uzman kişilerin dört yıllık uğraşları sonucu Bağdat şehri inşa edilmiştir. Her ayrıntı önceden planlandığı gibi büyük ustalıklarla yerine getirilmiştir. Şehirde oluşturulan yol sistemi ana meydana ulaşım kolaylığı sağlanmıştır. Şehrin dışında oluşturulan yol sistemi ise diğer bölgelerle ulaşımı sağlamıştır. Bu ise ticari hayatı canlandırmıştır. Meydanda her İslam şehrinde olduğu gibi cami ve dârü'l-imâre ikilisi inşa edilmiştir. Şehir iç içe geçmiş iki surla çevrilmiş, surların dışına da hendek kazılmıştır. Halife ve yakınlarının güvenliğinin sağlanması için cami ve dârü'l-imârenin bulunduğu şehrin merkezi bölümü de ayrı bir surla çevrilmiştir. Şehir yerleşim planı ve tahkimli yapısıyla bir kale gibi oluşturulmuştur. Bağdat'ın planında en önemli kısmını oluşturan pazarlar önce merkeze daha sonra güvenlik gerekçesiyle Kerh ve Rusafe semtlerine taşınmıştır. Bu iki bölge zamanla Bağdat'ı ticaret üssü haline getirmiştir. Şehrin su ihtiyacı yakınlarda bulunan nehirlerden sağlanarak sıkıntı yaşanmaması sağlanmıştır. Cadde, sokak ve çarşıların temizliğine azami özen gösterilmiştir.

Bağdat sadece ticari anlamda değil bilim, sanat ve kültür alanında da büyük gelişme göstermiştir. Halife Mansur döneminde fikirselsel manada planlanan ancak Halife Me'mun dönemine nasip olan darü'l-hikme, ilk dönemlerde tercüme faaliyetlerinin yapıldığı bir büro ve bir kütüphane olarak kurulmuş, zamanla gelişerek,

müspet ilimlerin araştırıldığı bir merkez ve bir eğitim kurumu haline gelmiştir. Helen, İran, Hint ve diğer kültürlerin eserleri beyt'ül-hikme'de bulunan âlimler aracılığıyla İslam dünyasına kazandırılmıştır. Şehrin gelişmesine paralel nüfusun ve zenginliğin de önemli ölçüde arttığı görülmüştür. Özellikle diğer ülkelerden gelen değişik mallar, yiyecek ve içecekler Bağdat çarşılarında sergileniyor, evlerde de aynı zenginlik yaşanmaktadır.

Kuruluşuyla birlikte ortaya çıkan sorunlara hızlı ve akılcı çözümler getirilmiş olması dolayısıyla Bağdat kısa sürede Abbasilerin en büyük, dünyanın ise sayılı şehirleri arasında yerini almıştır. Kerh semtinin kurulması ticari hayatı canlandırırken Rusafe ise sosyal hayata dinamizm kazandırmıştır. Ticari hayattaki canlılık ilim dünyasına da yansımış âlim ve sanatçıların buluşma merkezine dönüşmüştür. Bağdat örneği etnik ve mezhepsel ayrışmaların olmadığı zamanlarda İslam dünyasının kültürel ve ekonomik anlamda parlak bir medeniyet oluşturacağını da göstermiştir. Abbasiler, Bağdat ile birlikte altın bir çağ yaşamışlardır. Tabi ki bu durum sadece İslam dünyasına değil tüm dünyanın gelişmesine katkı sunmuştur.

Kaynakça

- Ağırakça, A. (2019). *İslam Medeniyetinin Dirilişi*. İzmir: Akdem Yayınları.
- Baltacı, C. (2010). *İslam Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Barthold, W. (2012). *İslam Medeniyeti Tarihi*. (Köprülü, F., Çev.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Baysun, M. C. (1977). Bağdat. *İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt.4. ss.400-412). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Bıçakçı, H. ve Yıldırım, C. (2018). İslam Uygarlığında Kent ve Kentleşme. Bitlis: *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*.
- Can, Y. (1991). *İslam şehirlerinin fiziki yapısı*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çeşitçioğlu, H. (2020). Bağdat ey bağdat. 08 Kası 2021 tarihinde <https://www.risalehaber.com/bagdat-ey-bagdat-21606yy.htm> adresinden erişilmiştir.
- Ed-Dûrî, A. (1991). Bağdat. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Cilt.4, ss. 425- 442). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- El-Belâzurî, Ahmed b. Yahya (1987). *Fütûhu'l-büldân*. (Fayda M., Çev.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Hasan, İ. H. (1985). *İslâm tarihi*. (Yiğit İ., ve Gümüş S., Çev.). İstanbul: Kayhan Yayınları.
- Hatib el-Bağdâdî (1931). *Târîhu bağdad*. Kahire.
- İbn Tayfur (2009). *Tarih-i bağdad*. Beyrut: Darül Kütübül İlmiyye.
- İbnü'l-Esir (2019). *El-kâmil fi't-tarih*. (Apaydın, Y., Çev.) İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Fakîh el-Hemedânî. *Bağdad medînetü's-selâm*. Paris: Trs.
- Karaköse, H. (2006). *Orta çağ tarihi ve uygarlığı*. İstanbul: Nobel Yayın.

- Kaya, M. (1992). Beytülhikme. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt.6, ss.88-90). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kılıç, Ü. (2004). *Şehir yönetimi ve valilik*. Konya: Yediveren Yayıncılık.
- Kur'an-ı Kerim (t.y.). *Enam suresi*. 04 Ocak 2021 tarihinde <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir> adresinden erişilmiştir.
- Kur'an-ı Kerim (t.y.). *Yasin suresi*. 04 Ocak 2021 tarihinde <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir> adresinden erişilmiştir.
- Mantran, R. (1981). *İslam'ın yayılış tarihi*. (Kayaoğlu, İ., Çev.). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Murteza, N. (2014). *Gülşen-i hulefâ: bağdat tarihi 762-1717*. (Karataş, M., Çev.) Ankara: TTK Yayınları.
- Samadi, S. B. (2008). *Abbâsî hâkimiyeti döneminde bağdat'ın sosyal ve ekonomik hayatından görünüm*. (Turan Yüksel, A., Çev.). Konya: İstem.
- Söylemez, M. M. (2011). *İslam şehirleri*. İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- Yâkubî, Ahmed b. Ebu Yâkub, (Ö.H.284/M.897), *Les pays*, (Wiet, G., Çev.). Caire 1937.
- Yiğit, İ. (2011). Bağdat'ın kuruluşuyla ilgili rivayetler üzerinde bir değerlendirme. *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, (07-08-09 Kasım 2008)*. Konya: İstem.
- Yıldız, H. D. (1988). Abbâsiler. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt.1, ss.31-48). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yüksel, A. (2010). Kuruluş döneminde bağdat'ın ticarî yapısı ve ilişkileri. Konya: *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.